

DUURZAME CREATIVITEIT

Inspiratie voor de verbinding van
kunstonderwijs en duurzame ontwikkeling

Duurzame creativiteit

Inspiratie voor de verbinding van
kunstonderwijs en duurzame ontwikkeling

INHOUD

1 Wat doet het kunstonderwijs met duurzame ontwikkeling?	6
2 Waarom gaan kunst en duurzame ontwikkeling goed samen?	12
3 Hoe brengen we de verbinding in praktijk?	36
Bijlage: achtergronden van de geraadpleegde experts	48

Te vinden via de HKU-website:
www.hku.nl/duurzamecreativiteit

- Uitgebreide interviews met de geraadpleegde experts en het onderzoek dat de basis legde voor deze uitgave
- Een overzicht van inspirerende voorbeelden

Wat doet het kunstonderwijs met duurzame ontwikkeling?

'De vraag waarom je in je ontwerpen aandacht besteedt aan duurzame ontwikkeling is een verkeerde vraag. Als je met een frisse blik van buitenaf naar het systeem kijkt, dan is het logisch om het te doen. Je kunt beter aan andere ontwerpers vragen waarom ze het niet doen.'

Reinder Bakker, ontwerp bureau Overtreders W

Wat doen HKU-docenten in hun onderwijs met het begrip 'duurzame ontwikkeling'? Doen ze er überhaupt iets mee? Zouden ze het willen? Veel mensen dragen graag bij aan een betere wereld, maar weten niet goed hoe, of ze willen de vrijheid om eigen keuzes te maken.

Uit gesprekken die Nelly van der Geest van het Expertisecentrum Educatie van HKU voerde met HKU-docenten blijkt dat er inderdaad sympathie is voor het thema, maar ook terughoudendheid. Docenten willen hun studenten niet opleggen met welke inhoud ze werken. Fascinatie voor de combinatie creativiteit en duurzaamheid ontstaat bij de student. De docent kan deze fascinatie hooguit voeden.

Niettemin bleek uit een verkennend onderzoek dat Nelly liet uitvoeren (zie kader) dat duurzame ontwikkeling kansen biedt voor innovatie in de kunst en in het onderwijs. Dit is een nieuw gegeven, want meestal is creativiteit dienend aan duurzame ontwikkeling (kunst helpt bij het 'aan de man' brengen van duurzame ontwikkeling). Dit boekje laat zien wat een evenwichtige combinatie van de twee vakgebieden teweeg kan brengen, en biedt inspirerende voorbeelden uit de ontwerp- en kunstpraktijk.

Dit alles met de bedoeling docenten aan het denken te zetten over duurzame ontwikkeling, en het onderwerp op organische wijze in het onderwijs te brengen. Vanuit de gedachte dat de wisselwerking tussen kunst en duurzame ontwikkeling de beide vakgebieden in het hart kan raken. En ook vanuit de notie dat het – zoals Reinder Bakker treffend opmerkt – logisch is dat de dromers, doeners en denkers van de toekomst zich afvragen wat hun bijdrage kan zijn aan de wereld van morgen.

Dit boekje gaat over duurzame ontwikkeling, creativiteit en kunstenaars. Deze begrippen betekenen het volgende.

- Duurzame ontwikkeling omvat alle activiteiten die zich richten op een leefbare wereld – ecologisch, sociaal en economisch – nu en in de toekomst.
- Creativiteit is in de in dit boekje gebruikte definitie van Weissberg (1992) de 'doelgerichte productie van iets nieuws'.
- 'Kunstenaar' wordt in dit boekje opgevat als een breed begrip. Eronder vallen bijvoorbeeld beeldend kunstenaars, theatermakers, schrijvers, fotografen, ontwerpers, architecten, gamedesigners.

////////////////////////////////////
‘Duurzame ontwikkeling gaat om innovatie, de ontwikkeling naar een meer duurzame economie, sociale rechtvaardigheid en het blijven binnen ecologisch grenzen. Het gaat dus om de drie pijlers ecologisch, economisch en sociaal.’

Elke de Beukelaer, Pulse

Verkennd onderzoek ligt ten grondslag aan deze uitgave

Er bestaan nog niet veel onderzoeken naar de verbinding van creativiteit en duurzame ontwikkeling. Petra Jansen heeft een verkenning uitgevoerd, in opdracht van Nelly van der Geest van het Expertisecentrum Educatie. Petra is eigenaar van Farasha Educatief en docent natuur, milieu, techniek en ‘Maker Education’ op de pabo. Ze maakte een inventarisatie van partijen in Nederland die zich bezighouden met creativiteit en duurzaamheid, en sprak met negen deskundigen. Dit boekje geeft een weergave van de uitkomsten van deze gesprekken. Over de aanpak van de verkenning en over Petra Jansen is

meer te lezen via www.hku.nl/duurzamecreativiteit. Een overzicht van de gesprekspartners en hun achtergronden is te vinden in de bijlage. Integrale verslagen van de interviews zijn ook te vinden via de genoemde website. Ze zijn zeer de moeite waard!

Waarom gaan kunst en duurzame ontwikkeling zo goed samen?

*'Since sustainability is a proces of exploring new ways of living, new ways of being, doing and experiencing the world, art and design are obviously closely related.'*¹

Hans Dieleman, hoogleraar social sciences aan de National Autonomos University of Mexico

---

¹ Dieleman, *Sustainability, art and reflexivity: why artists and designers may become key change agents in sustainability*. In: *Sustainability: a new frontier for the arts and cultures* (2008)

Duurzame ontwikkeling is een onontkoombaar maatschappelijk fenomeen. In die zin is het een urgente en noodzakelijke ontwikkeling voor HKU-studenten om zich mee bezig te houden. De studenten zijn tenslotte de dromers, doeners en denkers van de toekomst. Vanuit deze morele gedachte wordt de kunstenaar aangesproken op zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid: hij (of zij) kan bijdragen aan sociale rechtvaardigheid en zorg dragen voor de ecologische leefomgeving nu en in de toekomst.

Zo'n directe lijn van de kunsten naar duurzame ontwikkeling is natuurlijk mooi. Nog interessanter wordt het als er ook een directe lijn in omgekeerde richting loopt: als duurzame ontwikkeling kan bijdragen aan creativiteit. Als er een echte wisselwerking tussen de twee vakgebieden ontstaat, waardoor ze elkaar in het hart raken (mutual transition quest). In de gesprekken met deskundigen en HKU-docenten én in de literatuur is gezocht naar juist deze wisselwerking, en die is gevonden. Dit hoofdstuk geeft de bevindingen weer.

////////////////////////////////////
*'In the 'designers quest scenario', design – and perhaps even fine art – helps sustainable development to express itself in various forms of communication... The 'mutual transition quest scenario' is based on the conviction that both sustainable development and artistic practices are changed by their interaction. The mutual influence causes, in both fields of expertise, new processes, goals, and (perhaps) values.'*²

Nelly van der Geest, HKU Expertisecentrum Educatie

---

² Van der Geest, *Artistic/design practices, art education, and sustainable development. A question of design or of mutual transition? In: Culture and sustainability in European cities (2015)*

Wat kan duurzame ontwikkeling betekenen voor kunstenaars?

////////////////////////////////////
'Als je duurzame ontwikkeling smal definieert als ecologische duurzaamheid, dan is het inwisselbaar voor elk maatschappelijk probleem waaraan de kunsten kunnen bijdragen. Maar als je duurzame ontwikkeling ziet als 'sustainism' dan gaat het over de hele maatschappij.'

Esther Tobé, Cultuurmij Oost

Duurzame ontwikkeling is voor kunstenaars een uitdaging

Sustainisme is, in de woorden van de bedenkers³ van de term, een nieuwe levensstijl: meer verbonden, meer lokaal en duurzamer. Sustainisme is de cultuur van netwerken, delen, lenen en uitwisselen. Het is een cultureel perspectief voor hoe we de wereld zien, wat we waardevol en mooi vinden en hoe we onze leefomgeving

---

³ Socioloog Michiel Schwarz en grafisch ontwerper Joost Elffers

vormgeven. In sustainisme zit een lokale component, een bottom-up beweging waarin mensen zelf duurzame initiatieven nemen, maar die wel verbinding heeft met de grotere context en een reactie is op mondiale bewegingen. Sustainisme gaat dus ook over hoe mensen met elkaar samenleven en -werken, en welke 'footprint' ze achterlaten. Zo beschouwd is duurzame ontwikkeling voor de kunstensector een intrigerende uitdaging. Het is geen trend, maar een blijvend fenomeen dat straks niet meer los te denken is van design. Hoe ziet de wereld van de toekomst eruit? Kunstenaars zijn bij uitstek geschikt om nieuwe wereldbeelden te scheppen.

////////////////////////////////////
'De verbeeldingskracht van de creatieve sector laat nog te wensen over als het gaat om de toekomst. Er is zoveel in beweging: nieuwe technologie, de afbrokkelende overheid, de groei van grassrootsinitiatieven. De creatieve sector mag daarover meer nadenken: tot wat voor nieuwe wereld leidt dit?'

Jan Heijns, Pakhuis de Zwijger

Duurzame ontwikkeling biedt kunstenaars kansen

Duurzame ontwikkeling is ook te zien als kans, omdat het nieuwe inspiratie oplevert en het creatief ontwerp-proces kan verbeteren. Duurzaamheid meenemen in creatief ontwerpen leidt over het algemeen tot een win-win-win situatie. Door hergebruik van materiaal, het benutten van de lokale situatie en het betrekken van mensen uit de omgeving levert de kunstenaar niet alleen een bijdrage aan een leefbare wereld, maar wordt zijn of haar ontwerp beter.

Voorbeeld: de Noorderparkbar in Amsterdam-Noord (Overtreders W en Bureau SLA)

De koffiebar in het Noorderpark is het eerste 'marktplaatsgebouw' van Nederland: het is voor honderd procent gemaakt van tweedehands bouwmaterialen die gekocht zijn via marktplaats.nl. Toch ziet het paviljoen eruit als nieuw. De bar is niet alleen een ontmoetingsplek nu hij af is, tijdens de bouw zijn er al tientallen ontmoetingen geweest met de verkopers van de bouwmaterialen. De verhalen die zij vertelden over de herkomst van wat zij aanboden, zijn verzameld op een website. Verder zijn omwonenden betrokken bij de bouw van de bar door ze om een kleine donatie te vragen. Daarmee werden zij een klein beetje mede-eigenaar.

De natuur kan een belangrijke inspiratiebron zijn voor het creatief ontwerp-proces. Ontwerpen bestaat vaak uit het combineren van bestaande elementen, maar kunstenaars kijken daarbij zelden naar de natuur. Een gemiste kans, want we kunnen er veel van leren. De natuur levert een extra laag informatie en kennis. Door ernaar te kijken, word je je meer bewust van het feit dat je onderdeel bent van een groter geheel.

Duurzame ontwikkeling is voor kunstenaars een gegeven

Je zou ook kunnen stellen dat duurzame ontwikkeling een maatschappelijke gegeven is dat de kunstensector niet kan negeren. Wat betekent het bijvoorbeeld voor de kunst als de prijzen van energie verdrievoudigen, of als benodigde grondstoffen steeds schaarser en duurder worden? En wat betekent het voor het werk van een kunstenaar als steeds meer mensen zelf maker worden (zie pagina 21)? De consequenties van duurzame ontwikkeling hebben onvermijdelijk invloed op de kunsten.

Hoe hangt duurzame ontwikkeling samen met voor de kunsten relevante trends?

Er spelen verschillende maatschappelijke trends die bijdragen aan duurzame ontwikkeling en die voor de kunsten relevant zijn. Hieronder volgen de belangrijkste.

Hernieuwde aandacht voor maken

In onze maatschappij is een hernieuwde aandacht voor maken ('do it yourself'). Oude ambachten zijn in trek en vormen een inspiratiebron voor nieuwe. Jonge ontwerpers geven traditionele technieken een nieuw leven, vertalen ze naar de huidige tijd en verbinden ze met nieuwe technologie, bijvoorbeeld met 3D-printen. Zo zijn ambachten in te zetten als innovator en als stimulans voor de creatieve sector. De Maker Movement is hier een voorbeeld van, evenals het hieraan verwante Maker Education. De kracht van het laatste is dat kinderen, door te maken, zich bewust worden van hoe de wereld werkt en hoe ze hun leefomgeving kunnen verbeteren door bijvoorbeeld leuke, duurzame, sociale en gezonde ideeën uit te werken. De Maker Movement en Maker Education gaan over méér dan duurzaamheid, maar deze component zit er zeker in. Het gaat erom dat kinderen en volwassenen leren produceren in plaats van consumeren, repareren in plaats van weggooien, kennis delen in plaats van voor zichzelf houden, en dat ze creatief gebruikmaken van restmateriaal.

////////////////////////////////////
'Elk jaar gooien we als consumenten en bedrijfsleven 240 miljoen kilo textielafval weg, 130 miljoen kilo belandt tussen het restafval. Dat is een enorme verspilling van kostbare energie, grondstoffen en mensenwerk. Bovendien, als we grondstoffen verder uitputten, worden spullen straks onbetaalbaar. Ook daarom is het van belang om hier goed over na te denken.'

Mireille Geijsen, i did slow fashion

////////////////////////////////////
'Hoewel duurzaamheid niet expliciet genoemd wordt binnen Maker Education zit het zeker in een aantal uitgangspunten. Een daarvan is 'open source': het delen van kennis om samen nieuwe dingen te maken. Verder hebben veel makers een basishouding van respectvol met de wereld omgaan en kijken hoe we die beter of mooier kunnen maken.'

Iris Douma, Expertisecentrum Creatieve Technologie HKU

Een trend die onderdeel is van de Maker Movement is het delen van kennis om samen nieuwe dingen te maken, ook wel 'open source' genoemd. Een goed voorbeeld daarvan is Timelab, een open stadslab in Gent. In deze gedeelde werkplaats werken kunstenaars en bevoegen burgers samen aan kleine en grote duurzame veranderingen. Er is een Fablab: een digitale werkplaats waar mensen vrij kunnen werken die deel uitmaakt van het wereldwijde netwerk van FabLabs. Het Gentse stadslab is ook een ontmoetingsplek waar mensen samen nadenken over stadse vraagstukken (zoals: hoe ga je om

met de toename van exotische diersoorten in de stad?). Uitgangspunten van Timelab zijn peer-to-peer samenwerking en open source.

Leren van de natuur

Een andere trend is om te leren van de natuur hoe we onze samenleving op een goede manier in stand kunnen houden. Dat kan bijvoorbeeld door een circulaire samenleving te worden: we gooien producten en grondstoffen niet weg, maar hergebruiken ze en maken er nieuwe producten van, onder sociale omstandigheden. In zo'n samenleving levert iedereen zijn bijdrage aan het draaiende houden van de cirkel en wordt niemand buitengesloten. Net als in de natuur.

Kijken naar en leren van de natuur wordt 'biomimicry' genoemd. Biomimicry is de kunst van het nabootsen van de beste ideeën uit de natuur om menselijke problemen op te lossen. Talloze organismen hebben immers al 'uitgevonden' wat werkt om duurzaam te kunnen overleven. Werken volgens het idee van biomimicry betekent zoeken naar een optimaal energie- en materiaalgebruik, en bijvoorbeeld alleen afvalstoffen produceren die als voedingstof of brandstof kunnen dienen voor een ander organisme of doel. Ook gaat het om specialisatie: doen waar je goed in bent en veel samenwerken met anderen die ook doen waar ze goed in zijn (optimaliseren). Als we deze uitgangspunten hanteren, net als in de natuur, zijn we duurzaam bezig.

'De mens gedraagt zich als een pionierssoort. Deze soorten groeien snel en planten zich snel voort: spread it out. Maar als we rond willen blijven lopen op deze aarde, moeten we kijken hoe we beter kunnen inpassen in het ecosysteem.'

Lydia Fraaije, FRAAi Architecten

Voorbeeld biomimicry project: buurthuis in Togo, Afrika (FRAAi Architecten)

Het streven is om dit gebouw volledig volgens biomimicryprincipes te maken. Daarvoor is het belangrijk de omstandigheden ter plekke te kennen: klimaat, wind, grond, mensen en de werking van de lokale economie. Zo blijkt er een zeewind te waaien die te gebruiken is voor natuurlijke ventilatie. De gevel krijgt een gatenpatroon, opgebouwd uit hexagonalen (gebaseerd op de honingraat), zodat de wind erdoorheen kan. Een student mode heeft onderzocht hoe modepatronen van lokale kleding daarin verwerkt kunnen worden.

Lokale en stedelijke initiatieven, die zijn verbonden aan grotere netwerken

Duurzame vraagstukken zijn complex en grensoverschrijdend, maar er zijn steeds meer initiatieven op lokaal niveau om samen te werken aan de oplossing ervan. Sustainisme, de cultuur van netwerken, delen, lenen en uitwisselen, heeft een sterke lokale component die verbonden is met een grotere context (zie pagina 16). Een ander voorbeeld is de 'grassrootsaanpak': kleinschalige initiatieven 'van onderop'. Het hierboven genoemde Timelab in Gent is een voorbeeld van een lokaal initiatief dat een bijdrage wil leveren aan een duurzame wereld. Veel van deze creatieve en innovatieve initiatieven komen vanuit de stad. Steden kunnen een

belangrijke rol spelen in de transitie naar een duurzame samenleving, doordat hier mensen bij elkaar komen, kennis delen en elkaar inspireren.

Veranderen van leefstijl en denken

Ontwikkelingen zoals de deeleconomie en de circulaire economie laten zien dat steeds meer mensen door-drongen zijn van het feit dat we onze leefstijl moeten veranderen. Sommigen willen dat ook, ze zijn zich ervan bewust dat we onderdeel zijn van een groter, kwetsbaar geheel. Onze economie is echter nog te veel ingericht op consumeren, gemak en weggooien. Nieuwe initiatieven kunnen de aanzet geven tot verandering. Een mooi voorbeeld is denken in 'ervaringen' in plaats van in 'bezit', of denken in 'schoonheid en spelen' in plaats van in 'moe-ten'. Kunst hoeft niet perse een appel te doen op het verantwoordelijkheidsbesef, maar kan verwondering en genieten uitlokken. Dit kan ook het startpunt zijn voor duurzaam omgaan met je omgeving.

////////////////////////////////////
*'Mensen uit de duurzaamheidshoek zijn voor-
al gericht op verantwoordelijkheid. Er is te
weinig aandacht voor schoonheid. Duurzame
ontwikkeling gecombineerd met creativiteit
levert nieuwe verhalen op over 'met elkaar en
met de omgeving omgaan' die een verrijking
zijn voor onze leefwijzen.'*

Nelly van der Geest, Expertisecentrum Educatie HKU

Wat kunnen kunstenaars betekenen voor duurzame ontwikkeling?

Duurzame ontwikkeling is een uitdagend en interessant thema voor kunstenaars, maar het omgekeerde geldt ook: kunstenaars kunnen het thema duurzaamheid vooruit helpen.

Kunstenaars kunnen het voortouw nemen

Er is een shift in denken nodig om duurzame ontwikkeling een vanzelfsprekend onderdeel te laten zijn van onze maatschappij. Kunstenaars zijn veelal goed op hoogte van wat er speelt in de samenleving en komen daarom vaak als eerste met iets. Ze werken baanbrekend en kunnen ogen openen door mensen op een andere manier naar dingen te laten kijken. Veranderingen komen vaak uit de kunsten.

Voorbeeld uit Vlaanderen: netwerk Pulse

Pulse is het Transitienetwerk Cultuur in Vlaanderen. Elke de Beukelaer legt uit dat cultuur een motor kan zijn voor de transitie naar een sociaal-rechtvaardige en duurzame samenleving. Pulse is in 2010 ontstaan als informeel netwerk en kreeg twee jaar later 100.000 euro subsidie (per jaar) om kennis te verzamelen en te delen. Pulse is een vereniging met een netwerk van een duizendtal organisaties en individuen uit de culturele sector. Deze sector bestaat in Vlaanderen uit de kunsten,

erfgoed en sociaal cultureel werk. Daarmee vormt het netwerk ongeveer de enige plek waar kennisuitwisseling plaatsvindt tussen deze drie werkvelden. Pulse slaat ook bruggen naar andere sectoren en domeinen. Een voorbeeld van een Pulseproject is de jaarlijkse 'trefdag' rond cultuur en transitie. In 2016 zoomt Pulse in op de circulaire samenleving en draagt vanuit cultuur bij aan het Transitiefestival: een activiteitenprogramma samengesteld vanuit een visie op een duurzame en rechtvaardige economie.

Kunstenaars kunnen reframe

Het ontwerpproces van kunstenaars heeft een aantal kenmerken dat kan worden ingezet bij vraagstukken in andere vakgebieden – en speciaal bij zo'n complex probleem als duurzame ontwikkeling. Dit zijn kenmerken als divergeren, cyclisch denken, oordelen uitstellen, toeval benutten, inzoomen, uitzoomen, inzetten van intuïtie, verbindingen leggen, ontregelen. Of, minstens zo belangrijk, de 'übevraag' stellen of de gestelde vraag wel de juiste is. Dit kan leiden tot nieuwe invalshoeken, perspectieven en oplossingen op het gebied van duurzame ontwikkelingen. Daar komt bij dat een kunstenaar onafhankelijk is. Hij of zij komt bij gevoelige (vaak sociale) vraagstukken makkelijker binnen dan anderen.

Voorbeeld: The Incredible Shrinking Man

The Incredible Shrinking Man van Arne Hendriks is een designproject waarin wordt onderzocht of het wenselijk is om het menselijk lichaam te laten krimpen. Wanneer we kleiner zijn, gebruiken we immers veel minder grondstoffen, minder voedsel, vervuilen we minder en hebben we meer ruimte. Als alle mensen 50 centimeter groot zouden zijn, zou het hele duurzaamheidsprobleem zijn opgelost.

////////////////////
'Kunstenaars zijn goed in durven kijken of de vraag die gesteld is wel een goede vraag is. Ze reframen, kijken naar de brede context, ont-rafelen die, vinden hun weg in de chaos die daardoor ontstaat en komen zo uit op andere manieren om een vraagstuk aan te pakken.'

Yu-lan van Alphen, Stichting DOEN

Kunstenaars hebben verbeeldingskracht

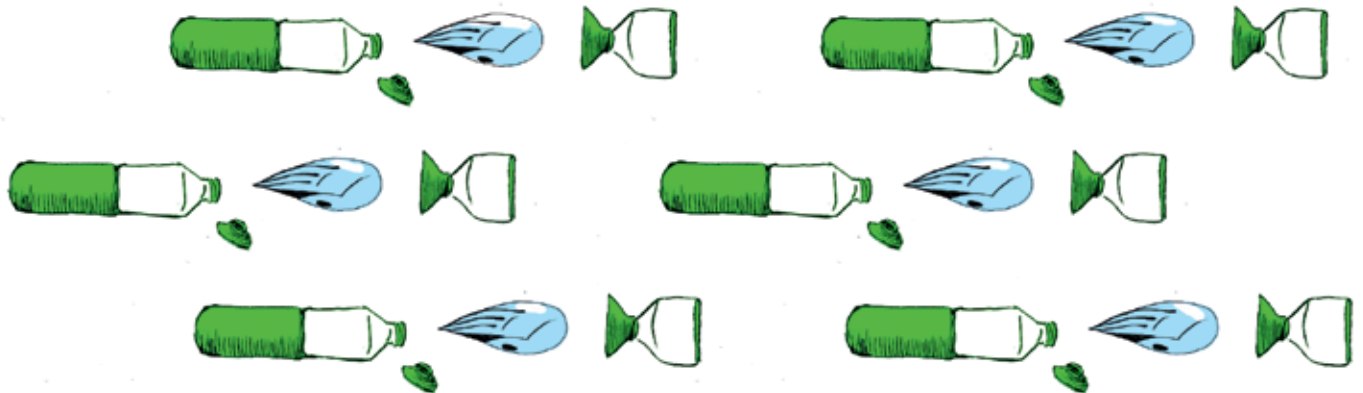
Kunstenaars kunnen beelden creëren om een verhaal te vertellen, duidelijkheid te scheppen of tot nieuwe ideeën en oplossingen te komen. Voor veel mensen zijn onderwerpen als duurzame ontwikkeling of klimaatverandering erg abstract. Kunstenaars weten, via hun verbeeldingskracht, mensen mee te nemen, te enthousiasmeren of juist te confronteren.

Voorbeeld: Next Nature

Next Nature van Koert van Mensvoort biedt een nieuwe kijk op de relatie tussen mens, natuur en technologie. Het initiatief ontwikkelt een visie op hoe we beter kunnen ontwerpen, bouwen en leven in een maakbare wereld. In plaats van natuur en techniek als twee uitersten te zien en natuur als iets dat beheerd en beschermd moet worden, zoekt Van Mensvoort juist naar mengvormen. Een voorbeeld hiervan is het project Rayfish Footware, een internetbedrijf waarbij mensen hun eigen sneakers konden ontwerpen met genetisch gemanipuleerde roggen. Dit bedrijf – dat achteraf fictief bleek te zijn – leidde tot veel ophef en discussie.

Kunstenaars kunnen aanzetten tot ander gedrag

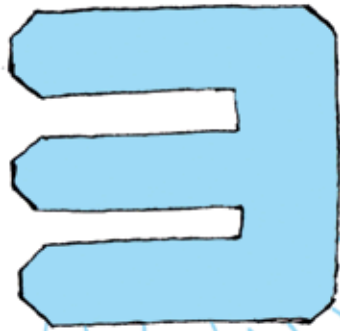
Kunstenaars zijn bij uitstek degenen die de diepere laag kunnen aanboren die nodig is om mensen tot nieuwe inzichten te laten komen en ze vervolgens die inzichten te laten omzetten in handelen. Want alleen met kennis en technologie komen we er niet. Mensen moeten die kennis en technologie ook (willen) gebruiken. Aandacht voor creativiteit, voor intrinsieke motivatie en voor spel leidt tot ander gedrag, tot het cyclisch benaderen van producten en tot weer nieuwe producten. Zo kan bijvoorbeeld kunst in duurzaamheidseducatie ervoor zorgen dat kinderen niet vooral een leerdoel nastreven, maar dat ze de reis naar dat doel intensief beleven. Als ze 'leren door te maken' beklijft wát ze leren beter. Bijvoorbeeld via een aanpak waarin kinderen met behulp van oude ambachten en nieuwe technologie (3D-printers en elektronica) hun eigen ideeën concreet vormgeven.

////////////////////////////////////

'Duurzame ontwikkeling gaat over gedrag van mensen. Ons gedrag wordt beïnvloed door de 'tools' die we maken. McLuhan zegt: 'We shape our tools and then our tools shape us'. Zo heeft de Dopperfles ons waterdrinken veranderd. We drinken minder gebotteld bronwater en meer kraanwater.'

Iris Douma, Expertisecentrum Creatieve Technologie HKU

Hoe brengen we de verbinding in praktijk?

'De creatieve sector kan impact hebben op duurzame ontwikkeling met zijn verbeeldingskracht en zijn drang om de vraag ter discussie te stellen. Dit vraagt wel van de sector dat hij voldoende kennis heeft over het thema, bijvoorbeeld door het beter een plek te geven in de opleiding.'

Jan Heijns, Pakhuis De Zwijger

Kenmerkend voor het kunstonderwijs is dat ‘makerschap’ eigen is aan het individu en dat de professionele, vakmatige ontwikkeling daarop voortbouwt. De leeromgeving biedt confrontaties met het werkveld en experts, zodat de student zich kan scherp en ontwikkelen. Dit vraagt om maatwerk en dus om veel kennis van het werkveld. Als bij individuele studenten interesse ontstaat voor duurzame ontwikkeling, is het de kunst die te voeden. Maar experts uit de wereld van duurzame ontwikkeling komen nog niet veel bij HKU over de vloer. Hoe kan het onderwerp op een organische manier meer worden verweven met het onderwijs? Dit hoofdstuk helpt docenten op weg. Het geeft ze handreikingen en beschrijft (in kaders) voorbeelden uit de praktijk van duurzame creativiteit.

Het begint met nadenken over wat duurzame ontwikkeling precies is

De voor dit boekje geïnterviewden personen zien allemaal de meerwaarde van de combinatie creativiteit en duurzame ontwikkeling. Als studenten hiermee aan de slag willen, komt al snel de vraag naar boven wat duurzame ontwikkeling is en hoe je hieraan kunt bijdragen. Een manier om daar meer zicht op te krijgen is de vraag te stellen: zitten de drie p’s van ‘people’, ‘planet’ en ‘profit’ (of, voor de laatste: ‘prosperity’) in het project of onderwerp? Bij duurzame ontwikkeling zijn de sociale, ecologische en economische aspecten namelijk altijd in balans. Als ze alle drie in het onderwerp zitten, is er sprake van duurzame ontwikkeling. Zo niet, dan kan zich een interessante discussie ontwikkelen tussen docent en student. Zo richt supermarktketen Jumbo zich op één p: die van people (mensen met een grote achterstand tot de arbeidsmarkt krijgen er kansen). Doet een dergelijk bedrijf daarmee aan duurzame ontwikkeling? De drie p’s kunnen dus als ontwerp- of reflectiecriteria worden gehanteerd. Welke ecologische, sociale en economische aspecten zijn verbonden aan je werk en hoe zorg je dat ze in balans zijn?

Overigens kunnen docenten ook samen met hun studenten op een meer pragmatische manier kijken naar duurzame ontwikkeling. Op de site van Pulse (zie pagina 67)

staan interessante vragen als: wat zijn de gevolgen voor de kunsten als voor een meerderheid van de mensen het invullen van basisbehoefte zoals voedsel en onderdak opnieuw een groot deel van de aandacht opeist? Wat als door de schaarste van olie reizen per vliegtuig of auto enkel nog mogelijk is voor een kleine elite? Laat studenten nadenken over wat dit betekent voor hun rol en voor hun werk. Of geef binnen een opdracht mee: ontwikkel werk dat energieneutraal is of dat geen afval oplevert.

Voorbeeld: Sterk Onversterkt (niet tegen stroom, maar tegen de stroom in), Vlaanderen

Sterk Onversterkt houdt zich bezig met duurzame ontwikkeling en muziek. Het initiatief wil stroomloze muziek herintroduceren in ons collectieve culturele bewustzijn. In de wedstrijd 'Ben jij Onversterkt ook zo Sterk!?', of kortweg 'BJOOZS!?', daagt het artiesten en muzikanten uit om een publiek stroomloos te entertainen. Dat kan op traditionele wijze, maar ook op experimentele manier. Sterk Onversterkt vraagt zich af waar we als artiesten staan in een wereld zónder stroom. Welke weg gaan we uit als alle elektriciteit wegvalt? Grijpen we terug naar traditie en blijven we er in hangen? Of verlegt ons menselijk vernuft de klank- en muziekgrenzen?

Zicht op trends kan helpen

Docenten willen hun studenten volgen in hun fascinatie. Als de docenten meer zicht hebben op trends, kunnen ze adequater reageren op een fascinatie voor duurzaamheid en zijn ze in staat experts aan studenten te verbinden. Wat betekenen bijvoorbeeld trends als 'meer aandacht voor maken' of 'meer lokale en stedelijke initiatieven' voor het kunstenaarschap van de studenten? Welke rol willen en kunnen ze spelen in lokale gemeenschappen? Zijn ze initiatiefnemer, kritische of onafhankelijke derde, snelle onderzoeker, ontregelaar of verbinder? Of wat betekenen uitgangspunten als 'open source' en 'cocreatie' voor hun eigen maakproces? Docenten die hierover nadenken boren nieuwe creativiteit en actualiteit aan voor hun eigen onderwijs. Een voorbeeld hiervan is biomimicry: wat kunnen we leren van de natuur (zie pagina 23)? Deze insteek kan een plek krijgen in opdrachten voor studenten. Of docenten kunnen met hun studenten het gesprek aangaan over de 'grassrootstrend'. Wat betekent deze voor de kunsten?

////////////////////////////////////
*'... Key change agents in sustainability such as politics, science and consultants fall short in stimulating sustainability because they are too analytical, too much working within existing boundaries and functional reality, and are too little touching upon emotions, intuitions and visions.'*⁴

Hans Dieleman, hoogleraar social sciences aan de National Autonomos University of Mexico

Docenten kunnen zich laten inspireren door voorbeelden

Goede voorbeelden van duurzame creativiteit kunnen inspiratie leveren voor het kunstonderwijs. In deze tekst wordt al een aantal voorbeelden genoemd. Via www.hku.nl/duurzamecreativiteit zijn er meer te vinden. Sommige van de in deze voorbeelden genoemde uitvoerders kunnen opdrachtgever zijn voor studentenprojecten. De uitvoerders kunnen ook samen met de

---

⁴ Dieleman, *Sustainability, art and reflexivity: why artists and designers may become key change agents in sustainability*. In: *Sustainability: a new frontier for the arts and cultures* (2008)

studenten (met een duurzame bril op) reflecteren op het werk. Docenten die duurzame ontwikkeling al zelf meenemen in hun werk kunnen dit delen met studenten: niet alleen het eindproduct, maar ook eventuele dilemma's in het ontwerpproces.

Voorbeeld: Parlement der dingen

Het Parlement der dingen (van Partizan Publik) daagt mensen uit om de wereld te bekijken vanuit een heel ander perspectief, namelijk vanuit het oogpunt van een object of dier. Wat zouden zij over de wereld te zeggen hebben? Partizan Publik vindt dat dieren en dingen rechtspersonen moeten worden om mee te kunnen praten over beslissingen die ook invloed hebben op hen. Eerder gebeurde dat al in Nieuw-Zeeland waar een rivier als rechtspersoon werd erkend.

Transdisciplinair werken is een voorwaarde

Uit de vele voorbeelden blijkt dat de ontmoeting tussen creativiteit en duurzame ontwikkeling bijna altijd van de kunstenaar vraagt om met collega's uit andere vakgebieden samen te werken. Wat betekent dit voor de vaardigheden van studenten? Techneuten of planners bijvoorbeeld hebben andere regels, timing en onder-

liggende waarden, en ze gebruiken hun eigen jargon. De uitdaging van het over de grenzen van een eigen vakgebied werken (transdisciplinair werken) kan in het kunstonderwijs meer geëxpliciteerd worden.

Voorbeeld: Burning Ice

Burning Ice is een jaarlijks terugkerend kunstenfestival in Vlaanderen van het Kaaitheter waar kunstenaars, theoretici en wetenschappers samenkomen rond duurzaam samenleven. Ze kijken kritisch naar de huidige samenleving, maar verbeelden ook op talloze manieren de mogelijkheden van een andere toekomst. 2016 staat in het teken van 'Tipping Points': kantelmomenten waarop we de controle kwijtspelen en de gevolgen niet meer te overzien zijn.

Samenwerking kan ook zorgen voor een bredere impact van je werk als kunstenaar. Er vinden veel mooie initiatieven plaats op het snijvlak van creativiteit en duurzame ontwikkeling, maar vaak zijn ze kleinschalig of eenmalig. Verbinding met spelers buiten de culturele sector is nodig, omdat er steeds minder overheidsgeld beschikbaar is voor de kunsten. In het onderwijs mag hier meer aandacht voor zijn.

////////////////////////////////////
'De kracht van kunstenaars blijft nog teveel in de marge. Het gaat om de follow-up van hun ideeën, zodat ze niet kleinschalig blijven maar een groter publiek bereiken. Maar dat kost tijd, geld en een ander soort netwerk. Dan krijg je te maken met zaken als ondernemerschap, intellectueel eigendom en voorinvesteringen. Daar mag best meer aandacht voor komen in de opleiding.'

Yu-lan van Alphen, Stichting DOEN

Veel van de geïnterviewden wijzen erop dat er meer samenwerking nodig is tussen kunstenaars en ondernemers, zeker als het gaat om duurzame ontwikkeling. Ondernemers kunnen helpen creatieve ideeën te 'vermarkten', maar ze werken heel anders dan kunstenaars. De laatsten zitten vaak in een onderzoeksfase met hun ideeën en weten nog niet wat dit gaat opleveren, terwijl ondernemers snel resultaten willen zien. Kunstenaars hebben vertrouwen nodig van de opdrachtgever. Als het proces anders loopt dan verwacht, moet de opdrachtgever kunnen meebewegen.

Het gaat er dus om de opdrachtgever zo ver te krijgen dat hij open staat voor verandering. Dat vraagt veel uitleg, en ook tijd om beide werelden bij elkaar te brengen. Gelukkig schakelen steeds meer bedrijven een kunstenaar in: 'design thinking' is populair.

Voorbeeld: The New Forest

The New Forest is een groeiend samenwerkingsverband tussen acteursgroep Wunderbaum en diverse partners, vrijwilligers en toeschouwers. The New Forest werpt een blik op de samenleving van morgen en verbeeldt deze. Duurzame ontwikkeling komt hierbij aan bod, bijvoorbeeld in de film 'Stop Acting Now' waarin de groep stopt met acteren en overgaat tot écht handelen. Hierbij organiseren de groepsleden bijvoorbeeld een Clean Air Act of ontwikkelen ze een app voor stadstuinieren.

Kennis uitwisselen over duurzaamheid helpt ook

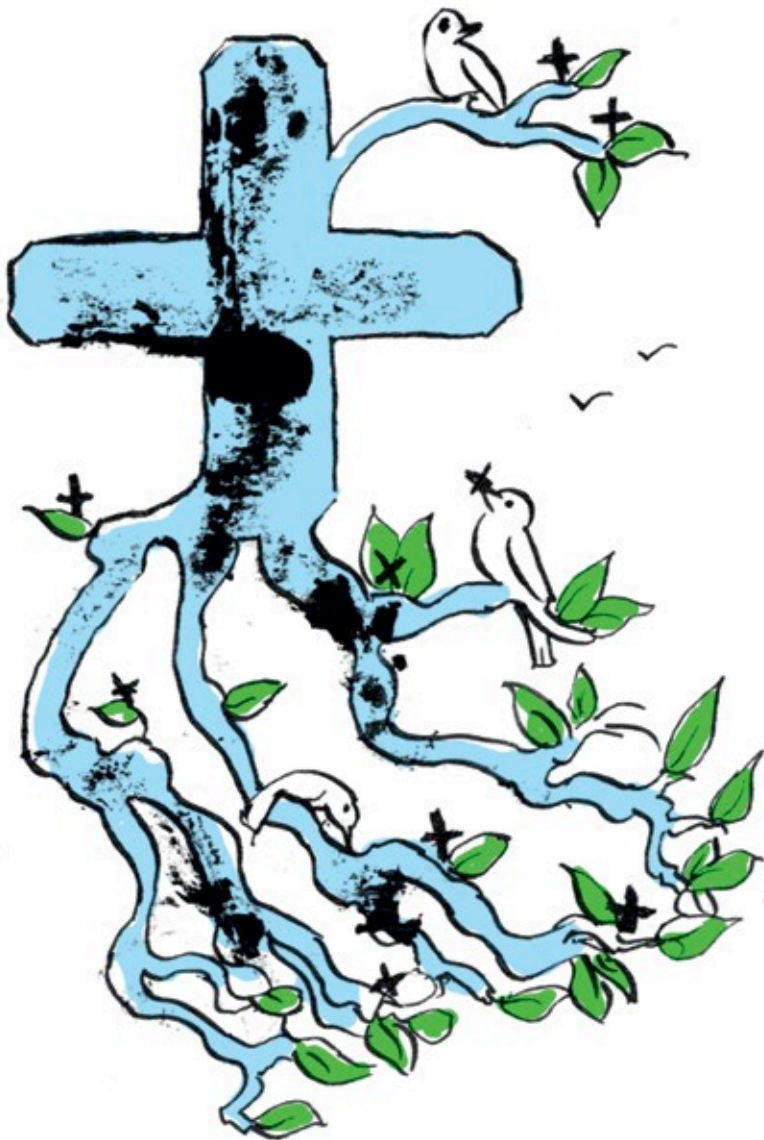
Er gebeurt veel positiefs op het gebied van creativiteit en duurzame ontwikkeling, maar er is (landelijk) weinig samenhang en uitwisseling. In Vlaanderen is die er wel. Het zou goed zijn om ook in Nederland samen te ontdekken hoe de creatieve sector en het werkveld van duurzame ontwikkeling meer van elkaar kunnen leren en samenwerken.

Wie zich in wil zetten voor de combinatie creativiteit en duurzame ontwikkeling kan zijn licht opsteken op verschillende plekken. BiomimicryNL organiseert bijeenkomsten voor mensen en bedrijven rondom duurzame ontwikkeling (zie voor een uitleg over biomimicry pagina 23). En partijen zoals Pakhuis de Zwijger in Amsterdam organiseren diverse kennisuitwisselingsbijeenkomsten. Daarbij is het de kunst om een evenwichtige vertegenwoordiging uit de kunstsector en het bedrijfsleven bij elkaar te krijgen. Het kan helpen om voor bijeenkomsten of kennisuitwisseling niet het brede begrip 'duurzame ontwikkeling' te gebruiken, want waarover heb je het dan met elkaar? Stel liever een concreet thema centraal, zoals afval.

Voorbeeld: Wasteland

De kunstenaar Vik Muniz maakte in zijn project Wasteland met mensen die op een enorme vuilnisbelt in Rio de Janeiro werken, metersgrote portretten van afval. De vuilnisophalers kiezen hoe zij geportretteerd willen worden, bijvoorbeeld als een remake van de Pieta. Daarna maken ze met afval de foto na. Deze afvalportretten fotografeert Muniz en verkoopt ze, waarna het geld naar de vuilnisophalers gaat. Hiermee geeft hij de mensen die in armoedige omstandigheden leven een stem, maar laat ook hun verlangen naar schoonheid zien. Muniz verandert daarmee hun levens. Zoals het vuilnis dat zij verzamelen kunst wordt, zo krijgen ook deze 'afgedankte' mensen nieuwe waarde.

Bijlage: geraadpleegde experts

De volgende experts zijn geïnterviewd voor deze publicatie. Een kort verslag van de interviews staat op de website van de HKU (zie de links bovenaan de linkerpagina's).

Een uitgebreidere lijst van partijen in Nederland die zich bezighouden met creativiteit en duurzame ontwikkeling is te vinden via www.hku.nl/duurzamecreativiteit.

Jan Heijns, Pakhuis de Zwijger

www.hku.nl/interviewjanheijns

Pakhuis de Zwijger is een culturele organisatie en onafhankelijke platform dat zich richt op de transitie naar een duurzame samenleving. Centraal daarin staat de creatieve en innovatieve vernieuwing van de stad. Ze maken programma's binnen de thema's 'creatieve industrie', 'de stad' en 'global trends'. Het doel is altijd: informeren, inspireren en creëren.

Jan Heijns is programmamaker voedsel, energie en circulariteit. Hij werkt sinds 2012 bij Pakhuis de Zwijger. De programma's die hij maakt, richten zich op de vraag: hoe verduurzamen we onze steden? Hernieuwbare energie, minder uitstoot van CO₂ en fijnstof, recycling van afval en een ander voedselsysteem. Duurzaamheid is niet langer het domein van een paar idealisten, in de 21e eeuw is het noodzaak geworden.

<https://dezwijger.nl>

Iris Douma, HKU/Makereducation

www.hku.nl/interviewirisdouma

Iris Douma heeft Interaction Design gestudeerd aan de toenmalige Faculteit Kunst, Media & Technologie van HKU (Hogeschool voor de Kunsten Utrecht).

Digitale media zijn voor haar een handvat voor expressie. Een voorbeeld hiervan is haar afstudeerwerk Tovernoot. Dit is een interactief mediakunstwerk waarmee kleine kinderen op een fantasievolle manier kennismaken met digitale muziek. Toch noemt Iris zichzelf geen kunstenaar, maar eerder ontwerper of design thinker. Kenmerkend aan interaction design is 'co-design'. Als interactief ontwerper werk je altijd met verschillende disciplines samen, soms met stakeholders en met de eindgebruiker. Bij vernieuwende ontwerpen betreft Iris graag verschillende gebruikers tijdens het ontwerpproces.

Iris is actief betrokken bij makereducation of makersonderwijs: leren door te maken. Ze onderzoekt in de praktijk hoe je dit kunt vormgeven met kinderen en volwassenen. Hiermee geeft ze nog een laatste aanvulling op wie ze is: een interactive designer én design researcher.

Sinds 2016 werkt Iris bij HKU Expertisecentrum Creatieve Technologie dat kennis ontwikkelt, verbindt en verspreidt op het gebied van technologie in relatie tot kunst en creativiteit.

<http://designbasedlearningtools.id.tue.nl/> & <https://makereducation.nl>

Esther Tobé, Cultuurmij Oost

www.hku.nl/interviewesthertobe

Esther Tobé was ten tijde van het interview programmamanager bij Cultuurmij Oost. Dit is het expertisecentrum voor cultuur en samenleving in oost Nederland. “Wij zijn een kenniscentrum en een tweedelijnsorganisatie”, zegt Esther. “We voeren zelf dus geen cultuureducatieve activiteiten uit maar verbinden cultuursector en maatschappij. We richten ons daarbij op het onderwijs, zorg& welzijn, overheden en kunstenaars zelf.”

Het uitgangspunt van Cultuurmij Oost is: met cultuur kom je verder. Dat betekent dat ze goed kijken naar maatschappelijke ontwikkelingen. Welke problemen spelen er en hoe kunnen kunst en cultuur helpen om deze op te lossen? Verder stimuleert Cultuurmij Oost cultureel ondernemerschap. Ze helpen kunstenaars om vanuit hun kunstenaarschap verbinding te maken met de maatschappij.

Vanaf de zomer van 2016 is Esther directeur van de Mauritiusschool in Rheden.

www.cultuurmijooost.nl

Yu-lan van Alphen, Stichting Doen

www.hku.nl/interviewyulanvanalphen

Stichting DOEN biedt financiële ondersteuning aan ondernemende mensen die willen bijdragen aan een groene, sociale en creatieve samenleving. Ook brengt DOEN deze mensen met hun duurzame, culturele en sociale initiatieven met elkaar in contact. Stichting DOEN werkt met 3 pijlers: groen, sociaal en creatief. Onder groen vallen alle duurzame initiatieven en ondernemers die willen werken aan een betere wereld voor mens en milieu. Binnen creatief zit een internationaal programma en twee binnenlandse programma's: Maatschappelijke Rol Cultuur en Social Design. Bij de eerste gaat het om de verbinding met de samenleving en de relatie met het publiek. Bij de tweede om de inzet van cultuur voor maatschappelijke vraagstukken. Daar komt duurzaamheid vaak terug. Yu-lan van Alphen is programmamanager cultuur en sociaal design. Ook is ze mede-oprichter van de New Material Award, een prijs gericht op materiaalinnovatie door ontwerpers en kunstenaars. Dat is ook de plek waar verbinding plaatsvindt tussen de pijlers groen en creatief.

www.doen.nl/web/projecten-die-we-DOEN/Creatief.htm

Nelly van der Geest, HKU

www.hku.nl/interviewnellyvandergeest

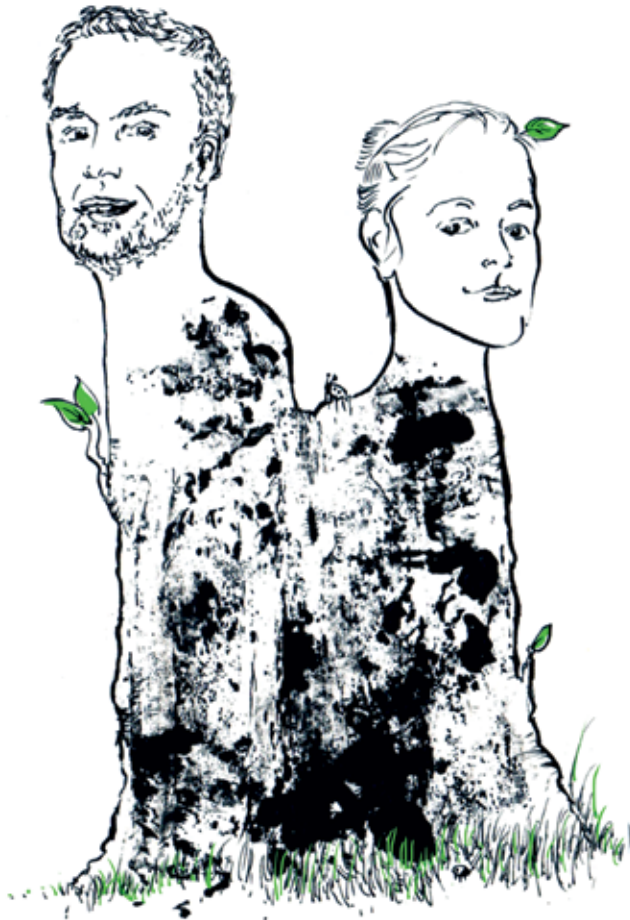
Drs. Nelly van der Geest is Programmaleider Kunst in de Samenleving bij het Expertisecentrum Educatie van HKU (Hogeschool voor de Kunsten Utrecht). Ze onderzoekt en geeft les over de wederzijdse invloed van maatschappelijke ontwikkelingen en de kunsten. Haar focus ligt daarbij op diversiteit, duurzaamheid, creatief partnerschap en creatief vermogen. Binnen de master kunsteducatie geeft ze de module 'Innovatie van kunsteducatie' waarbij duurzaamheid en diversiteit centraal staan.

www.hku.nl/OnderzoekEnExpertise/ExpertisecentrumEducatie.htm

Reinder Bakker, Overtreders W

www.hku.nl/interviewreinderbakker

Overtreders W is het ruimtelijk ontwerp bureau van Reinder Bakker en Hester van Dijk. Ze ontwerpen alles dat groter is dan een tafel en kleiner dan een gebouw, bijvoorbeeld tentoonstellingen, restaurants en bezoekerscentra. Ze geloven in een duurzame wereld, waarin afval een materiaalbron is, spullen dichtbij geproduceerd worden en vakmanschap gewaardeerd wordt. Daarom recyclen ze spullen en materialen, maken ze de schoonheid van alledaagse materialen zichtbaar en werken ze samen met andere specialisten bij de uitvoering van hun projecten.

www.overtreders-w.nl

Lydia Fraaije, FRAAi Architecten

www.hku.nl/interviewlydiafraaije

Lydia Fraaije is afgestudeerd aan de TU Eindhoven, richting Architecture and Theory. In 2006 richtte ze haar eigen bureau op FRAAi Architecten. Ze richt zich daarmee op architectuur maar bijvoorbeeld ook op interieur, meubels en mode. Vijf jaar geleden kwam ze in contact met biomimicry. Ze bekeek verschillende TED talks hierover en ontdekte dat het concept haar erg aansprak. Daarna ging ze in gesprek met biomimicryNL, een landelijke stichting die zich onder andere inzet om het gedachtengoed verder te verspreiden binnen Nederland. Het viel haar op dat er vooral veel op theoretisch niveau gesproken werd over biomimicry. Haar kracht is juist om ideeën praktisch uit te werken en vorm te geven. Ze vormde daarmee een mooie aanvulling in als nieuw teamlid van biomimicryNL. Ook geeft ze les op Masterniveau en geeft ze lezingen over biomimicry.

www.fraai-architecten.com & <http://www.biomimicrynl.org>

Mireille Geijsen, i did slow fashion

www.hku.nl/interviewmireillegeijsen

i-did slow fashion maakt producten en zet zich daarbij in om iedereen bij de samenleving te betrekken en om de bewustwording over de waarde van textiele grondstoffen te vergroten. Mireille Geijsen, directeur van i-did, is van huis uit grafisch ontwerper en heeft altijd als zelfstandig ondernemer gewerkt. Vanuit persoonlijke overwegingen (o.a. een vriendin die langdurig zonder werk zat en de geboorte van kinderen) wilde ze zich inzetten op sociaal vlak. Ze wilde helpen om, vooral allochtone, vrouwen uit hun isolement te halen. Vanuit deze doelgroep gezien was het opzetten van een atelier een logische keuze. In eerste instantie richtte i-did zich op het opzetten van een modelabel als verdienmodel. Dit werd gefinancierd door diverse fondsen. Maar na een aantal jaren stopte de subsidie en moesten ze op zoek naar een ander verdienmodel. Toen ontdekten ze dat er veel oude kleding wordt weggegooid en dat je dit textiel kunt gebruiken als grondstof. Dit werd het uitgangspunt van i did.

www.i-did.nl

Elke de Beukelaer, Pulse

www.hku.nl/interview/elkedebeukelaer

Elke de Beukelaer is coördinator van Pulse, het Transitienetwerk Cultuur in Vlaanderen. Pulse gelooft dat cultuur een motor kan zijn voor de transitie naar een sociaal-rechtvaardige en duurzame samenleving. Pulse is in 2010 geleden ontstaan als informeel netwerk. Een kleine groep mensen schreef toen een visietekst in reactie op een oproep van de minister van Cultuur om aan te geven welke rol het culturele veld kan spelen in het beantwoorden van ecologische uitdagingen. De minister die zowel cultuur als leefmilieu in haar portefeuille had, stelde 100.000 euro per jaar beschikbaar om kennis te verzamelen en te delen. Hiermee kreeg Pulse in 2013 een formele status. Pulse is geen organisatie maar een vereniging met een netwerk van een duizendtal organisaties en individuen uit de culturele sector. Deze sector bestaat in Vlaanderen uit de kunsten, erfgoed en sociaal cultureel werk. Daarmee vormen ze ongeveer de enige plek waar kennisuitwisseling plaatsvindt deze drie werkvelden. Verder slaat Pulse ook bruggen naar andere sectoren en domeinen zoals economie, onderwijs, wetenschap en innovatie. Pulse richt zich op aantal ruimtes, namelijk een politieke ruimte voor reflectie en dialoog, een creatieve ruimte voor verbeelding en laboruimte voor praktijk en experiment. Op uitvoeringsniveau wordt vaak gewerkt in heterogene groepen van bijvoorbeeld ambtenaren, inhoudelijke experts en vriendenkers zoals kunstenaars.

<http://pulsenetwerk.be>

DUURZAME CREATIVITEIT

MAKERS MOVEMENT
VIVA LA REVOLUTION

WERKPLAATS REPRESENT

Ik is een gat tussen de werkplaats en de leraren, te veel zuure leraren en geen all over leraren. Kan deze verbinding in komen?

Het geweten voor de kunstenaar om zichzelf terug te laten kijken als mens zijnde

Wijheid voor de vrije geest van de student

of een verandering
Blijf creëren voor de duurzame wereld

14 okt 2016

HKU expertisecentrum
educatie

Katja Fred

COLOFON

Dit is een uitgave van HKU Expertisecentrum Educatie

auteur

Petra Jansen

concept/begeleiding onderzoek

Nelly van der Geest

eindredactie

Willy Francissen

ontwerp

Albert Hennipman (De Ruimte ontwerpers)

illustraties

Katja Frederiks

druk

Drukkerij PascalLibertas

oplage

250 exemplaren

© HKU Expertisecentrum Educatie
najaar 2106

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

HKU Expertisecentrum Educatie
Lange Viestraat 2b
3500 BM Utrecht
T (030) 2349552

Hoe ontwikkelen en geven wij onderwijs bij HKU?
In de reeks boekjes van HKU Expertisecentrum Educatie
geven wij een kijkje in de keuken van HKU onderwijs en
didactiek.

Deze uitgave gaat over de verbinding van
kunstonderwijs en duurzame ontwikkeling.